

Eski Uygurlarda Devlet, Adalet ve Saadet

Murat Elmalı^{*},^{**}
(İstanbul)

Özet: Dünya üzerinde kurulan devletler, temellerini ne zaman ki adalet ve milletlerinin saadeti üzerine inşa etmişlerse o devletler uzun soluklu olmuş aksi halde ilk fırtınada sarsılmışlar ve dünya tarihinden silinmişlerdir. *Devlet-adalet-saadet* kavramlarının bir-biriyle olan yakın ilişkisi insanlık tarihinin hemen her döneminde pek çok alanın konusu olmuş ve pek çok ilmî çalışmada yerini almıştır. İnsanlar arasında adaleti kurmak ve dolayısıyla insanların huzurunu sağlamak amacına yönelik toplumsal bir teşkilatlanma olan devlet “ël”, Eski Uygurca metinlerde *kut* ve *törü/nom* kavramları ile yan yana yer almıştır. Bu kavramlar Budist kültürün etkisiyle Eski Uygurca metinlerde *Teñri Burhan-nom törü* (Dharma)-*Burhan kutı* ile sembolleştirilmiştir. Bu metinlerin büyük bir çoğunluğu dinî metinlerdir. Halka hitap etmek, onları Buda saadetine ulaştırmak bu metinlerin en önemli amaçlarıdır. Metinler her ne kadar soyut bir Buda/Budizm ideali ortaya koysalar da öğretî metinlerindeki örnek hikâyelerde ve diğer anlatılarda günlük yaşama dair göndermeler de vardır. Eski Uygurca sivil belgeler ise doğrudan hayata dair metinlerdir ve bu metinlerde biz her üç kavramın somut karşılığını doğrudan görebiliriz. Gerek Budist Uygur dinî metinlerinde gerekse sivil belgelerde *devlet-adalet-*

---

* Doç. Dr., İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dilbilimi Bölümü, melmalı@istanbul.edu.tr; 0000-0002-2642-2127.

** Bu çalışma, Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesinde 23-24 Ekim 2017 tarihinde gerçekleştirilen "Dil, Tarih ve Kültür Bağlamında Türklerde Devlet Yönetimi Ve Algısı" sempozyumunda sunulan bildirinin yeniden gözden geçirilerek genişletilmiş hâlidir.

Received: 9.12.2020; **Accepted:** 22.12.2020; **Published:** 31.12.2020

<https://doi.org/10.46614/ijous.838394>

saadet kavramlarının ele alınışı Uygurların eski Türk geleneğindeki *Tengri-törü-kut* anlayışının farklı bir şekilde yansımalarıdır. Gelenek devam etmekte fakat Uygurların içine girmiş oldukları yeni kültür dairesi geleneğin tarzını değiştirmektedir. *Tengri-törü-kut* anlayışı Budist kültürden hareketle *Burhan-nom törü (Dharma)-Burhan kutı* anlayışı ile varlığını devam ettirmiştir. Bu çalışmada Eski Uygurca metinlerden hareketle bu üç kavram ele alınmış, Eski Uygurların devlet yönetimi ve algısı anlaşılmasına çalışılmıştır.

Anahtar sözcükler: Uygur, Eski Uygur Türkçesi, el, törü, kut

Abstract: State, Justice and Happiness In Old Uyghurs

When states depend on the principles of justice and the welfare of their people while being established, they last for long; otherwise, they get erased from world history. The terms “state-justice-welfare” have always attracted attention in many fields of study. *el* “state”, which is an organization established to provide the people with justice and to keep the peace among them, was always pronounced side by side with the terms *kut* and *törü/nom*. Under the influence of the Buddhist culture, these terms changed into *Tengri Burhan-nom törü (Dharma)-Burhan kutı*. Giving sermon to the people and help them reach the peace of Buddha is the purpose of these texts. Although the religious texts presented an abstract ideal of Buddha/Buddhism we can find some references to the daily life in the exemplary stories and other narratives in these texts. The civil texts, on the other hand, deals directly with the daily life affairs, so one can find some solid instances of all these three terms in practice. The way that these terms, namely “state-justice-welfare”, are handled in both the religious and civil texts of the Buddhist Uyghurs, reflects Uyghurs’ understanding of *tengri-törü-kut*. The tradition continued, but the new culture Uyghurs adopted changed the style of the tradition. The tradition of *tengri-törü-kut* continued as *Burhan-nom törü (Dharma)-Burhan kutı* under the influence of Buddhist culture. This study deals with these three concepts on the basis of Old Uyghur texts and tries to understand how Ancient Uyghurs ruled their states and how they perceived these terms.

Key Words: Uyghurs, Old Uyghur Turkish,  l, t r , kut

Giriş

Tarihin bilinen ilk dönemlerinden bu yana pek çok milletin devlet tecrübesi olmuş ve bu tecrübeler onların tarihini meydana getirmiştir. Milletlerin varlığı kimi zaman kurmuş oldukları devletlerin varlığı ile mümkün olmuş, tarihte varlığından haberdar olduğumuz pek çok millet belki de devlet olamadıklarından tarih sahnesinden çekilmiştir. Günümüzde dünya üzerinde iki yüzün üzerinde devlet ve bu sayıdan çok daha fazla millet/ulus bulunmaktadır. Uluslararası arena, devlet olamayan bu milletlerin zaman zaman devlet olma mücadelesine ve arzusuna tanıklık etmektedir. Devlet olmanın önemini asırlar önce kavrayan Türk milleti, devlet tecrübesini tekrar tekrar yaşamış ve tarihinin büyük bir bölümünü bu tecrübelerle oluşturmuştur. Türkler, diğer dünya milletlerinde olduğu gibi devletin temelini adalet ve milletin saadeti üzerine inşa ettikleri zaman, devletleri uzun soluklu olmuş aksi h lde binbir zahmetle kurulan devletler ilk fırtınada sarsılmaya başlamıştır. Bir devletin yaşamını devam ettirmesini ve ayakta kalmasını bu iki kavramla sınırlandırmak mümkün olmasa da bu iki kavram her devletin olmazsa olmazıdır.  zerinde durulacak olan her üç kavram da oldukça derin ve çetrefilli kavramlardır. Devleti siyaset bilimcilere, adaleti hukukçulara, saadeti ise anlam bilimcilere bırakmak en doğru olanıdır. Bununla birlikte her üç kavramın birbiriyle olan yakın ilişkisi insanlık tarihinin hemen her döneminde pek çok alanın konusu olmuş ve pek çok ilm  çalışmada yerini almıştır. Eski Uygurların devlet anlayışının anlaşılabilmesi için bu kavramlar Eski Uygurca metinler incelenerek yeniden ele alınmıştır.

Bu çerçevede ele alınacak ilk kavram *devlet* kavramıdır. *Devlet* kavramının sözlükteki karşılığı: “1. *huk. ve top.* Toprak b t nl ğine bağlı olarak siyasal bakımdan örgütlenmiş millet veya milletler topluluğunun oluşturduğu tüzel varlık. 2. Bu tüzel varlığın yönetim organları. 3. *mec.* Büyüklük, mevki. 4. *mec.* Mutluluk: *Halk içinde muteber bir nesne yok devlet gibi / Olmaya devlet cihanda bir nefes sıhhat gibi* -Muhibbi. 5. *mec.* Talih.” (TDK Güncel Türkçe Sözlük) şeklinindedir.

Türkçede genel itibari ile terim anlamı “tüzel varlık” ile anılan ve kullanılan *devletin* “baht, talih ve büyük mutluluk” anlamları, “millet olarak hukuki ve siyasi bir teşkilatlanma” için neden bu kavramın tercih edildiği hakkında ipuçları vermektedir. Devlet sahibi olmanın milleti, dertlerden, sıkıntılardan kurtarıp dirliğe, birliğe ve iriliğe ulaştıracağı beklentisi, talih ve mutluluk umudunun kaynağıdır. *Devlet* kavramı ile nerede ise her zaman beraber anılan *adalet* kavramı “Ar. (*ada:let*) 1. Yasalarla sahip olunan hakların herkes tarafından kullanılmasının sağlanması, türe. 2. Hak ve hukuka uygunluk, hakkı gözetme, doğruluk, türe. 3. Bu işi uygulayan, yerine getiren devlet kuruluşları. 4. Herkese kendine uygun düşeni, kendi hakkı olanı verme, doğruluk.” (TDK Güncel Türkçe Sözlük) anlamları ile *devletin* tamamlayıcısı, bütünleştiricisidir.

Kısacası “Devlet, insanlar arasında adaleti kurmak amacına yönelik toplumsal bir teşkilatlanmadır” (Köseoğlu 1997: 32). Devlet, insanlar arasındaki her türlü sömürüyü önlemek, zulmü yok etmek ve böylece adaleti sağlamakla sorumludur. Devletin birey ve toplum karşısındaki tutumu, kişinin kendini geliştirmesi için imkân hazırlayıcı olması ve bireyin, başkalarını amaçtan saptırma çabası karşısında yasaklayıcı ve bireyi koruyucu olması şeklinde ortaya çıkar. Adalet için var olan devlette egemenlik zorunlu olarak bu amaçları belirleyen hukuk kuralları ile sınırlı olacaktır (Köseoğlu 1997: 34).

Adalet kavramının “Herkese kendine uygun düşeni, kendi hakkı olanı verme, doğruluk” karşılığı, *devletin* “Büyük mutluluk. Kut, talih. Büyüklük, mevki.” anlamlarına hizmet etmekte, her iki kavram anlam ilişkileri açısından diğer bir kavram olan *saadetin* “Ar. (*saa:det*) Mutluluk.” (TDK Güncel Türkçe Sözlük) anlamında birleşmektedirler.

Doğu geleneğinde, adalet mutlak iktidar sahibi olan hükümdarın iyi insan olmasından kaynaklanan bir lütuftur. Türk düşüncesinde ise halk için hak, hükümdar için meşruiyetinin temelidir. Tanrı’dan kut alarak tahta oturan kağan töreden şaşarsa Tanrı “kut yülek”ini çeker. “Kut” kişiye verilmiş sürekli bir mazhariyet değildir. “Erdemsizden kut çekilir.” Töreye uyulmazsa ve töre unutulursa *el* de dağılır. Esasta “*el* gider töre kalır”. Bir gün yeniden Tanrıdan “kut” alan bir hakan bu töreye göre *eli* kurar, açları doyurur, çiplakları

giydirir, az milleti çok eder. Ama töre kaybolursa *el* de gider (Köseoğlu 1997: 49).

Kut ve kutluluğun yani devlet, ikbal ve ululuğun Türk hakanları ile kişilere, Tanrı tarafından verildiğine inanılıyordu. Tanrı insanlara yalnızca kut vermiyor aynı zamanda *yarlıg*, (emir ve istek), *ülüg* (baht ve talih), *küç* (güç ve gerekli enerji) de veriyordu. Orhun yazıtları başarıyı *kutum bar için ülügüm bar için* (KT: D29) gerekçesine dayandırırken *erdemim için* (KÇ: 7, 12) diyerek erdem gerekçesini de ekliyorlardı. Kut ve kutluluğu incelerken birbirine çok yakın bu tanrı vergilerini de gözden uzak tutmamak gerekir (Ögel 1982: 175-176).

Iduk/ıdok kut “mukaddes kut” söz öbeği Uygur kağanlarına verilen unvanlardan biridir. Mukaddes, mübarek, kutsal, ilahi anlamındaki *iduk/ıdok*, *id-* “gönder-” eyleminden gelen (Ölmez 2017: 119) Tanrı tarafından gönderilmiş olan bir şey daha doğrusu kutsallığın tam kendisidir. Bundan dolayı *iduk-kut* veya *idikut*, *kut* veya *kutluluk* yani devlet, ikbal ve ululuk üzerine kurulmuş “kader” ile ilgili olması kuvvetle muhtemeldir. Kutluluk kişinin davranışına göre gelip gidebilir. Fakat *iduk-kut* üzerine geldiği insanın vücut ve davranışlarını da kutsallaştırmış olmalıdır (Ögel 1982: 179).

Kaşgarlının *devlet* anlamını *kut* kelimesi ile karşılaması, yazıtlarda ve Uygur metinlerinde *kut* kavramının “saadet, uğur, baht” gibi anlamlarının yanında “devlet ve siyasi egemenlik” gücünü ifade etmek üzere de kullanılması “Devletli olma ikbal ve saadet sahibi olmadır.” düşüncesini açık bir şekilde ortaya koymaktadır (Köseoğlu 1997: 46). Bu düşünce “devletlü ve saadetlü Osmanlı padişahları”na kadar uzanmakta ve günümüzde dahi anılmaktadır.

Bu üç kavramın hem anlam açısından hem de birey ve toplum hayatındaki işlevleri açısından birbirleri ile olan yakından ilişkileri, bu kavramların çok derin bir tarihe sahip olduğunun ipuçlarını vermektedir. Türk dilinin yazılı dönemlerinin en eski ve en zengin dönemlerinden olan Eski Uygurca dönemi bu kavramları, bu kavramların kullanım alanlarını, bunların birbirleriyle olan ilişkilerini anlamak açısından önemli veriler sunmaktadır. Bu dönemden elde edebilecek bilgiler gerek *devlet* gerekse *adalet* ve *saadet* kavramlarının anlaşılmasına daha da yardımcı olacaktır.

Eski Uygurca metinler genel olarak Budist Uygur Nesri (1. Anlatılar, Masallar; 2. Sūtralar; 3. Abhidharma Metinleri; 4. Vi-

nayalar; 5. Tövbe Metinleri; 6. Büyü Metinleri; 7. Çeşitli Metinler) Manihaist Uygur Nesri, Hristiyan Uygur Nesri, Din Dışı Çeşitli Metinler ve Uygur Şiiri (Ölmez 2017: 209-233) şeklinde tasnif edilmektedir.

Sivil belgeler bir yana bırakılırsa Budist Uygur edebiyatının esasını çeviri eserler oluşturmaktadır. Bu eserlerin çok az bir kısmı özgün, telif eserlerdir. Çoğunluğu ise Budist külliyata ait çeviri eserlerdir. Tripiṭaka adlı Budist külliyatın içerisinden Uygurcaya çoğunlukla Sūtralar çevrilmiştir (Ölmez 2017: 209-210).

Ele alınacak kavramlar daha çok bu edebiyatın ürünleri olan eserlerde geçmektedir. Gerek Manihaist Uygur nesri gerekse Hristiyan Uygur nesri Uygur edebiyatı içerisinde Budist Uygur edebiyatı kadar yer tutmamaktadır. Bundan dolayı yapılan bu çalışmada daha çok Budist Uygur edebiyatı eserleri taranmıştır. Bununla birlikte *devlet*, *adalet* ve hatta *saadet* kavramlarını ilgilendirmesi bakımından sivil belgeler ayrı bir önem arz etmektedir.

Eski Uygurlarda *devlet*, *adalet* ve *saadet* kavramları incelenirken dikkat edilmesi gereken bir diğer husus ise bu kavramların Uygurların hangi dönemini kapsadığıdır. Bilindiği gibi Uygurlar genel itibariyle Ötüken Uygur Kağanlığı ve bu kağanlık sonrası İpek Yolu bölgesinde, Turfan ve çevresinde kurulan hanlıklar şeklinde iki dönemde incelenmektedir.

III. Türk Kağanlığı olarak bilinen ve Türklerin kadim yurdunda kurulmuş olan kağanlık farklı isimlerle anılmaktadır. İpek Yolu bölgesinde, Turfan ve çevresinde yine Uygurlar tarafından kurulan hanlıktan ayırt edilmesi için bu kağanlığa Uygur Bozkır Kağanlığı veya Ötüken Uygur Kağanlığı da denilmiştir. 744'te Köktürk kağanlığına son verip aynı bölgede hüküm sürmeye başlayan Uygurlar 840 yılına değin aynı sahada yaşamışlardır (Ölmez 2017: 22-23). Kuzeyden gelen Kırgızlar, Uygurların Moğolistan'daki hâkimiyetine son vermiş ve Uygurlar Moğolistan'dan ayrılmışlardır. Uygurlar buradan Gansu (Ganzhou) ve Turfan bölgelerine göç ederek orada yeni devletler kurmuşlardır (Ölmez 2017: 27). 850-1240 yılları arasında hüküm süren Uygur hanlığı Hoço Uygur Hanlığı olarak bilinmektedir. Moğolistan'dan ayrılarak bugünkü Şinciang bölgesine, Tarım, Hoço bölgelerine gelen Uygurlar burada yeni bir uygarlık oluşturmaya başlamışlardır. Yerleşik hayata

geçen ve yeni bir hayat tarzı benimsemeye başlayan Uygurlar kendilerinden önce bu bölgeye yerleşen halklardan Budizmi, Manihaizmi, Hristiyanlığı öğrenmişler, bu dinlerden çeşitli eserleri kendi dillerine tercüme etmişlerdir. Esas olarak bugünkü Turfan çevresinde yoğunlaşan Uygurlar Beşbalık'a, Aksu'ya, Kumul'a uzanan geniş, bir bölgede Budist ağırlıklı bir çeviri edebiyatı oluşturmuşlardır (Ölmez 2017: 189).

Eldeki belgelerin çoğunluğunu daha çok 840 sonrası metinler oluşturmaktadır. Bundan dolayı çalışmada ele alınacak kavramlar, Uygur Budist metinlerinde ve bu dönemden günümüze gelen sivil belgelerde aranmış, bu belgeler üzerinden değerlendirilmiştir. Dolayısıyla varılacak sonuçlar daha çok 840 yılından sonraki Uygur dönemini ilgilendirmektedir. Bu dönem metinleri her üç kavram açısından değerlendirildiğinde karşımıza çıkan kavramlar daha çok Budist Uygur kültürünü yansıtmakta ve Uygur Budizmini ilgilendirmektedir.

Eski Uygurca Eserlerde “devlet”

“Belli sınırlar içindeki insan topluluğuna ait siyasi hâkimiyetin teşkilatlanmış şekli.” şeklinde tanımlanan *devlet* kavramı Arapçada *devlet* veya *dûlet* “değişmek, bir halden başka bir hale dönmek; nöbetleşe birbiri ardınca gelmek, dolaşmak; üstün gelmek, zafer kazanmak” anlamlarına gelmektedir. *Devlet* kelimesinin siyasi bir kavram hâline gelmesinin ilk aşamada kazandığı anlam “zafer, güç” veya “hâkimiyetin dönüşümlü olarak el değiştirmesi” şeklindedir. İkinci aşamada *devlet* kelimesi hâkimiyetin değişmesinden çok sürekliliğini ifade eden bir kavram hâline gelmiş, nihâf siyasi otorite ve yapı için kullanılmaya başlanmıştır. Osmanlı Devleti’ni ifade eden *Devlet-i Âl-i Osmân* tabiri de bu aşamadaki anlam sürekliliğini yansıtmaktadır. Ancak “devlet-i ebed-müddet” şeklindeki kullanımda bir taraftan gücün ve zaferin, diğer taraftan siyasi yapının sürekliliği vurgulanmıştır. Üçüncü aşama ise *devlet* kelimesinin çağdaş siyaset literatüründeki kullanımında kendini göstermektedir. Bu aşamada kavram tamamıyla *millet-devlet* (nationstate) esasına dayalı “milletlerarası sistemin her bir unsuru” anlamını taşımaktadır (Davutoğlu 1994: 234-235).

Siyasi düşünce tarihinin en eski ve en temel meselelerinden biri de *devletin*, dünya görüşü ile sosyo-politik kültür arasındaki teorik

konumu ve tarihî gerçeklik içindeki pratik oluşumudur. *Devlet*, Eflâton için filozof-kralın gerçek hakkındaki bilgisinin ve insan ruhunun ideal bir form halinde tecessüm etmesidir. Aristo için ferdin siyasi bir varlık olarak mensup olduğu organik bütünlüktür. Hobbes için insanın ontolojik varlığını güvence altına alan siyasi güç yapılanmasıdır. Rousseau için toplumun ortak iradesini temsil eden siyasi birliktir. Hegel içinse Tanrı'nın yeryüzündeki yansıması ya da mutlak ruhun (geist) tarih içindeki tecessüm etmiş şeklidir. Tarihî süreç içerisinde *devlet* kavramının çok çeşitli tanımlarının yapıldığı görülmektedir. Bununla birlikte bu süreç içinde iki ana kutba doğru bir meylin varlığı açık şekilde görünmektedir. Birinci meyil, devleti mahiyeti ve özü itibarıyla mutlak değer ifade eden soyut ve aşkın bir kurum olarak görmektedir. Eflâton'un ideal devletinde ilk özgün ifadesini bulan bu yaklaşım, Hegel'in kapsamlı felsefî sisteminde en keskin formülüne ulaşmıştır. İkinci meyil ise devleti belli sosyal işlevleri üstlenen bir siyasi üst kurum olarak kabul etmektedir. Pragmatist felsefenin devlete yaklaşımını aksettiren bu görüşte devletin kendisi değer belirleyici değil sivil toplumun ürettiği değerlerin yaşanır hâle getirilmesinde aracı konumundadır (Davutoğlu 1994: 235).

Eski Uygur Türkçesi metinlerinde daha çok *el, uluş; el törü, el uluş* kelimeleri ile ifade edilen *devlet* kavramını karşılayan diğer bir terim ise “Teker döndüren krallığı” anlamında kullanılan *cakravartī* ya da *cakravartīrāja*'dır.

“Teker döndüren kral” anlamında kullanılan *cakravartī* ya da *cakravartīrāja*, Hint mitolojisinde ideal krallık olarak gösterilir. Terim, *çakra* “teker”, *vartin* ya da *vartī* “döndüren” kelimelerinden oluşmaktadır. Budizm'de “dünyaya barış ve adalet getiren” anlamındadır (Tokyürek 2019: 191).

ol balıkta çkrvrt tiziginte gaudam uguştın tözdin belgürmiş kamag şaki tözlüg bodun bokun üze erklig türklüg şudotan atlıg hormuzta teñrike yüleşi elig han bar (Tekin 1976: 60-61_{13/44-51}) “O şehirde *Cakravartī cevherinde* Gautama soyundan ortaya çıkmış bütün Śakya esaslı topluluk₂ üzerine güçlü₂ Śuddhodāna adlı Brahmana tanrıya benzer hükümdar₂ vardır.” (Tokyürek 2019: 191).

k(a)ltı altun tilgenlig çakravart elig hanların alp er erdinisi tört törlüg süülüg kuvragın neteg öz erkinçe tapınça evirer erser ..

„ ançulayu y(e)me bodis(a)t(a)vlar bo köñül küçi üze arıg süzük burhanlar uluşın etmekig tuyunup „ „ ol tuyunmakları küçinthe ötrü yinçürmek adırtlamaklıg küçin „ „ bışrunmak öğretinmeklig küçin bo eki törlüg küç küsün üze erkinçe tapınça tınl(ı)glarka asıg tusu kılmakın küçenürler küçlenürler „ „ (Tokyürek 2018: 344-345) “Eğer altın tekerlekli Cakravartı hükümdarın komutanının dört türlü ordu topluluğunu nasıl kendi gücünce istediği gibi, arzuladığı gibi çevirirse Bodhisattvalar (da) bu gönül sayesinde temiz₂ Budalar alanını süsleyip anlayıp o anlamaları sayesinde (de) saygı (ve) ayırma gücü ve öğrenme₂ gücü ile bu iki türlü güç kuvvet üzerine arzuladığı gibi canlılara fayda₂ sağlamayı güçlendirirler, güçlenirler.” (Tokyürek 2018: 565).

Devlet kavramını karşılayan Skr. kökenli “teker döndüren krallık” *çakravart* cevheri yukarıdaki örneklerde de görüldüğü üzere Buda'nın soyuna telmihen devletin temeli olarak Buda'ya dolayısıyla Budizm idealine işaret etmektedir. Burada *devlet* Budizm ile soyut bir kavram olarak karşımıza çıkmaktadır. Daha önce bahsedildiği gibi *devlet* kavramının tarih içinde evrildiği iki ana kutuptan “mahiyeti ve özü itibariyle mutlak değer ifade eden soyut ve aşkın bir kurum” tanımlamasına yaklaşmaktadır. Bununla birlikte gerek sivil belgelerde gerekse dinî metinlerde zaman zaman karşılaşılan *el*, *uluş* kelimeleri ve devlet kavramı ile ayrılmaz bir kullanım alanı bulan *el*, *han*, *hatun* vb. kelimeler ile ifade edilen devlet farklı bir yöne ilgimizi çekmektedir.

ëlig törüg ağı barım tutar “devleti ve devletin kurumlarını zenginlik ayakta tutar” (Hamilton 1998: 15_{IX}).

ëliñ uluşuñ ornagıñ ençgüliüg bolgay turkaru (Kaya 1994: 305_{567/8-9}) “devletin daima huzurlu olacak”.

bo buyanıñ arış arıg edgüliüg tüşinte bodisatav uluşluğ kagan hatun tüg tümen yaşasın “bu sevabın saf iyiliği neticesinde dindar memleketli han hatun sayısız yıl ömür sürsün” (S. Şen 2002: 134).

birök kayu ëlig hannıñ ëli uluşı içinte bilser körser kılmışın nomsuz törüsüz kılınçig raçaşastır törüsinçe kavırmış kergek yazuklap (Kaya 1994: 302_{561/7-12}) “eğer her hangi bir hükümdar, devletinde kanunsuz işler yapıldığını görürse hükümdarlar kanuna göre (hükümdarın bunu) ayıplaması ve (ülkeyi) toparlaması gerekir”.

murutluk aryadanıg sañik borlukı yêrleri birle biziñ kut êdiletü y(a)rl(i)k(a)p neçeketegi êl işsiz birtsiz [böz]siz titntsuyssız kulturu başta biziñ kutka basa êlke uluşka buyan bêrzün têp “(Iduk) kutumuz, Murutluk Aryadan’ı Samghika bahçesi arazileri ile bağışlayıp buyurdu. Devlete karşı herhangi bir iş yapmadan, vergi vermeden, herhangi bir ödeme yapmadan arazi vergisi vermeden öncelikle (Iduk) Kut’a sonra devlete, memlekete (hizmet edip) sevap kazansın diye...” *murutluk aryadanta turguçı şilavantilarnıñ kiçigleri şelileri kuvragtın êltin boduntın işke küçke tartmagu kulturu y(a)rl(i)k(a)d(i)m(i)z.* “Murutluk Aryadan’da duran Şilavantiler’in yardımcıları ve Şeliler’in devlet, halk ve cemaat tarafından bir işe alınmayacağı buyrulmuştur.” (A. Şen 2004: 210-213).

Eski Uygur Türkçesi metinlerinden alınan bu örnekler devletin toplum ve halk ile olan ilişkisini daha iyi ortaya koymaktadır. Devlet bu ve benzeri örneklerde görüldüğü gibi kurumları ile birlikte yüzünü halka dönmüştür. Devletin somut bir karşılığı ve kuşatıcılığı vardır. Bu bilgiler bize devlet kavramının tarih içinde ulaştığı ikinci bir anlayışı yani “devleti, belirli sosyal işlevleri üstlenen siyasi bir üst kurum” anlayışını ortaya koymaktadır.

Eski Uygurca *İyi ve Kötü Prens* isimli anlatıda geçen şu bölüm; devleti, devletin kurumlarını, devletin sosyal yönünü, devamlığını ve bütün bunların önemini göstermesi açısından önemlidir:

... kaltı ol ödün ağıcı uluğı hanka inçe ötünti teñrim ağık bolkalır ağı barım alkınsar uvatsar yazukka tüşe teginmegey ertimiz teñrim yeme kañı han inçe têp yarlıgkadı kañ kazgansar oğlı üçün temez mü köñülüg bêrzün köñlin bertmeñler ötürü küniñe tıdısız berdi ol ödün inançları buyrukları eşidip hanka inçe têp ötüntiler teñrim êlig törüg ağı barım tutar ağı barım alkınsar êl törü neçök tutar biz teñrim “O zaman, hazine başkanı, hana söyle arz etti: “Efendim, hazine kurmak üzere. Eğer, zenginlikler ve varlıklar bitiyorsa, ufalıyorsa, hataya düşmez miyiz, Hünkârım.” Bunun üzerine (prensın) babası han şöyle buyurdu: “Eğer baba kazanırsa oğlu içindir, denemez mi? (Oğlunun) arzusunu yerine getirsin (denmez mi?) Onun gönlünü kırmayın!” Bu durumda prens günlerce engel görmeden verdi. O zaman sadık dostları, bakanları, bunu işitince, hana şöyle arz ettiler: “Haşmetlim, devleti ve kurumlarını zenginlik ve servet ayakta tutar. Varlık ve zenginlik tükenirse, Devleti ve kurumlarını nasıl sürdürebiliriz, efendim?”

(Hamilton 1998: 14-15^{VII-IX}).

Eski Uygurca Eserlerde “adalet”

Devlet anlayış ve yapısı hayata aksettirilmesi gereken hukuki bir zorunluluktur. Hukukun hayata geçirilmesi için devletin varlığı kaçınılmazdır. Fakat bu zorunluluk katı yapılara dayalı bir siyasi gerçekçiliği beraberinde getirmez. Aksine yapıların ahlâki ve hukuki idealleri yaşatmak için var olduğu esas kabul edilir (Davutoğlu 1994: 238). Ahlaki ve hukuki idealler ise gerek birey gerekse toplum hayatında önemli bir yeri olan “adalet” kavramını ele almayı gerekli kılmaktadır.

Adâlet, “davranış ve hükümde doğru olmak, hakka göre hüküm vermek, eşit olmak, eşit kılmak” gibi anlamlara gelen bir masdar isimdir. *Adâlet*, İslâm felsefesinde, ontolojik bir kavram olarak ele alınmıştır. Bu kavram feyz veya sudûr sırasında her varlığın, kendi mertebesine göre “İlk Varlık”tan bir varlık payı alması şeklinde açıklanmaya çalışılmıştır. Buna göre Allah’ın adâleti, varlık hiyerarşisi içindeki durumuna göre var olan her şeye yansır ve bunlara tamlık ve mükemmellik kazandırır. Fârâbî, adâlet sıfatının Allah’ın zâtının dışında değil, cevherinde bulunan bir nitelik olduğunu belirtmektedir. Böylece İslâm filozofları adâletin, varlık sahnesinde yer alan her varlığın bütün gelişim safhalarında ve hatta her cüzünde tecellî ettiğini söylemişlerdir (Çağrı 1988: 341-342).

Devlet olabilmenin en önemli şartlarından biri adaleti sağlamaktır. Kurdukları devletlerle tarih sahnesinde önemli roller oynayan Türklerde hukukun üstünlüğü önemli bir kabullenıştır. İlahî iradenin dünyadaki temsilcisi konumundaki kağanın en üst kanun koyucu olduğu eski Türk devletlerinde (Golden 2002: 120) toplum hayatı *törü* denilen yasalar aracılığıyla şekillenmiştir (Ögel 1982: 326-336). Uygurlar 840 sonrasında göçtükleri Turfan bölgesinde de hukuka hassasiyetle riayet etmişler ve medeni bir hayat sürmüşlerdir. Turfan Uygurları zamanlarına göre hayli gelişmiş bir hukuk terminolojisi oluşturmuşlardır (Caferoğlu 1934: 1-43; Arat 1987: 506-572; S. Şen 2007: 240-241).

Bu hukuk terminolojisinin oluşumuna Uygur Budizminde oldukça ayrıntılı bir şekilde işlenen, sürekli vurgulan adalet ve kanun anlayışının yanında sosyal hayatın düzenlenmesi sürecinde ortaya

çıkan adalet anlayışı da oldukça etkili olmuştur.

Eski Uygurca metinlerde hükümdar, *çambudivip atl(ı)g [u]lus-taki nomça törüçe kı]ltaçı elig han .. ol inç[ip] erür ugrayu .. biz kamagunun oglumuz* “Çambudivip adlı ülkedeki öğretiyeye (ve) yasaya uygun davranan hükümdar₂ kesinlikle hepimizin evladıdır.” (Çetin 2017: 385-386) şeklinde anlatılır.

Yine bu metinlerde dünyevi ve uhrevi adalet birlikte düşünülmektedir: *kim yme kişi ajunıta erken kişig tokıguçı toglaguçı erserler ogrı igit erserler ol tınlıgıarig seņet tamuda örüüg yalınlıg temirliĝ çomakın bergen tokıyurlar töltürürler* “İnsan âleminde iken insanları dövüp işkence eden iseler, hırsız ve dolandırıcı iseler böylesi canlılar sanghata cehenneminde alevden demir sopalarla dövülürler” (Ş. Tekin 1980: 205; S. Şen 2007: 322-323).

İnsan hayatını olumsuz etkileyen kanunsuzlukların da dinî motiflerle ele alındığı görülmektedir: *alku kamag elke uluşka nomka şazınka karşı ayagsızlıg ogrı karakçı yaĝı yavlaqlarınıĝ ayıg yavız sakınçlarig kêtziin tarıkzun* “Bütün memlekete, öğretiyeye, şeraite karşı saygısızlık; hırsız ve haydut düşmanların kötü düşünceleri ortadan kalsın” (S. Şen 2007: 324).

Eski Uygur Türkçesi metinlerinde adalet, hukuk, kanun kavramları her ne kadar pek çok farklı kelime (*boşgut, nom, toku, vap, törü, tokulug, törülüg; çahşaput törü, edgü ögli yarlıkançıçı köñüllüg, nom törü, nomlug törülüg, raçaşastır tégme törü bitig, raçaşastır tégme begler törüsin, raçaşastır törü bitig, törü boşgut, törü toku, törülüg tokılıg, tsı törü*) ile karşılanırsa da *nom/dharma* kelimeleri gerçek anlamları olan “öğreti” ile birlikte bu konuda en çok karşılaşılan kelimelerdir. Hemen hemen her Budist metnin başında yer alan *namo buddaya namo darmaya namo s(a)ngaya*: cümlesi *Buddha, Dharmā* ve *Saṅgha*’ya verilen bir selamdır. Buda, kanun (öğreti) ve topluluk (toplum) dolayısıyla din, hukuk ve toplum bir aradadır. Eserlerin daha giriş cümlesinde kendini gösteren bu ilişki adalet, kanun, düzen kavramlarının geçtiği her yerde kendini göstermektedir. Burada elbette *nom/dharma* kelimesi öne çıkmaktadır.

Budizm’in esas terimlerinden olan *dharma*, “korumak, desteklemek, saklamak” gibi anlamları olan *dhri* kelimesinden türemiştir.

Terim geniş anlamda ise “kanun, gerçek, doktrin, Buda’nın öğretisi, emir, görenek, davranış, görev, erdem, din, adalet, yaratılış, nitelik, karakter, varlığın başlangıcı” gibi anlamları ifade etmektedir (Tokyürek 2019: 208).

Gerek tek başına gerekse farklı kelimelerle birlikte kullanılan ve kanun/adalet anlamını ifade eden *nom/dharma*, metinlerde adaletin temelini nerede aranılması gerektiğine de işaret etmektedir:

anantaras ayıg kılınçig .. burhanların y(a)rlığı .. yavalturur bokurur .. “*Anantaras* günahlarını işleyenler varsa *Budaların* buyruğu (onları) kontrol altına alır, sınırlandırır.” (Çetin 2017: 241).

bo köñül küçi ugrınta burhanlar yarlığı çahşapud törünüñ asıglığın edgüligin tuyunup (Kaya 1994: 148_{207/2-4}) “Bu gönül gücü sayesinde Buda’nın buyruğunu, kanununun faydasını ve iyiliğini anlarlar.”.

on edgü kılınçlıg törüde boşgutta burhanlar yarlığında kêtmiş erürler “On sevap kanununda, öğretilerde *Budalar* hükmüne gitmişlerdir.” (Bang-Gabain-Arat 1934: 126₂₇₁₋₂₇₂).

Metinlerde *adaletin* ve kanunun temeli Buda ve onun öğretisidir. Diğer bütün dünyevi konularda olduğu gibi adalet ve devlet nizamı hususunda da bu iki kavram merkezde yer almakta, Budist Uygurların dünyasını şekillendirmektedir.

ançulayu yime bodisatavlar bo köñül küçi ugrınta burhanlar yarlığı çahşapud törünüñ asıglığın edgüligin tuyunup (Kaya 1994: 148_{207/1-3}) “Bodisatavlar, yine bu şekilde gönül güçleri sayesinde *Budaların* buyruğu olan kanunun faydasını kavrayıp”.

nomlug törülüğ balıkta kênj alkıg orduda ondın sıjarkı burhanlar uluşıntın kelmiş erüş üküş bodisatav bo yérteki tört türlüğ têrin kuvrag birle yarlıkayur “adaletin olduğu (adil) şehirlerde, geniş saraylarda, on tarafta bulunan *Budaların* memleketinden gelen sayısız bodisatavlar, burada dört türlü cemaatle birlikte buyuruyor” (Bang-Gabain-Arat 1934: 104₇₋₉).

birök kayu él hannuñ eli uluşı içinte bilser körser kılmişın nom-suz törüsüz kılınçig raçaşastır törüsünçe kavırmış kergek yazuklap “eğer herhangi bir hükümdarın ülkesi içinde kanunsuz işler yaptığını görse hükümdarlar kanuna göre (bunu) ayıplayıp (ülkeyi)

toparlaması gerek” (Çetin 2017: 194).

anta ötrü uluş uluğı tükel bilge biliglig teñri teñrisi burhan ol kamağ tērin kuvragka raçaşastır begler törüsin nomlayu yarlıkap yene inçe tēp yarlıkadı (Kaya 1994: 306_{570/9-15}) “Bunun üzerine ülkenin saygıdeğer büyüğü, tam bilge tanrılar tanrısı Buda, hükümdarlar kanunu topluluğa vazederek yine şöyle buyurdu.”

burhanlarnıñ tsısınta törüsinte bolmak üze köñüli taluy ögüz teg kēñ alkıg erti “Budaların adaleti yolunda olduğu için gönlü okyanus gibi engindi. (Zieme 2000: 82₃₂₇₋₃₃₀).

Turfandaki Uygurlardan kalan dinî eserlerde daha çok Budizm’in ideal hukuk anlayışının yansıtıldığı, bu inanç sistemini benimseyenleri ideal bir hukuk anlayışı ile irşat etme çabası hissedilmektedir. Bundan dolayıdır ki bu metinlerdeki adalet anlayışı Buda’dan ve onun öğretisinden (dharma) ayrı düşünülemez. Bununla birlikte dinî eserler kadar çok olmasa da Eski Uygurlardan günümüze kadar ulaşan sivil belgeler dinî metinlerden çok daha somut ve canlı bir yaşamı gözler önüne sermektedir.

Bu dönemden kalan hukuk belgelerinde ölüm, dayak, para, mal ve yasa cezaları kayıt altına alınmış (İzgi 1986: 90-93), böylelikle kişilerin hakları garantilenmiştir (S. Şen 2007: 241).

toñuz yıl onunç ay altı y(ë)g(i)rmike . m(e)n ozmış togrıl enim basa togrıl bileki alış bēriş tıltagınta kıtay yalavaç alp turmış olar üskinte tişip alım bērim üzüştümüz . m(e)n ozmış togrıl kēn öñdün basa togrılka kimniñ kayuniñ küçin tutup çam çarım kılsar m(e)n yasataki kınka tegir m(e)n . tanuk alp turmış tanuk vap togrıl m(e)n bacak ozmış togrılka ayıtıp bitidim bu tamga m(e)n ozmış togrılınıñ ol “Domuz yılının onuncu ayının on altısında ben Ozmuş Togrıl küçük kardeşim Basa Togrıl ile alışveriş sebebinden Kıtay Yalavaç Alp Turmuş onlar huzurunda konuşup alım verim kesiştik. Ben Ozmuş Togrıl şimdi veya daha sonra Basa Togrıl’a kim olursa olsun zorla tutarak itiraz etsem kanundaki cezaya uyarım. Tanıklar: Alp Turmuş, Vap Togrıl. Ben Baçak Ozmuş Togrıl’a söyleyip yazdım. Bu damga ben Ozmuş Togrıl’ındır.” (A. Şen 2004: 245).

Eski Uygurlardan kalan hukuk belgeleri sözleşme geleneğinin sözlü değil yazılı olduğunu göstermesi bakımından da son derece önemlidir. Yazılı sözleşme geleneği düzenli işleyen gelişmiş bir hukuk düzeninin varlığına da işaret etmektedir. Bu hukuk düzenin

varlığı sağlam bir devlet teşkilatlanmasına tanıklık etmektedir. Günümüze kadar ulaşmış olan bu belgeler bize Uygur toplumunda gündelik hayatın parçası olan birçok iş ve işlem için belirli bir hukuk düzenine göre sözleşmelerin yapıldığını gösterir. Bu sözleşmeler, farklı konularda her iki tarafın da onaylamasıyla yapılır. Sözleşmelerde karşılıklı hak ve hukuku koruyan bilgilerin yanında, özellikle sözleşme ihlallerinde mağdur olanın korunmasına yönelik önlemler ve cezai uygulamalar da bulunmaktadır. Bu gibi ayrıntılardan hareketle Eski Uygur sözleşmelerinin, günümüz hukuk sözleşmeleriyle pek çok açıdan benzeştiği söylenebilir. Uygur sözleşmelerinde, sözleşmenin içeriğine bağlı olarak değişen bazı özellikler yanında, aynı üslup yapısının bulunması, aynı terimlerin kullanılması Uygurların sistemli ve gelişmiş bir hukuk anlayışının olduğunu da göstermektedir. Söz konusu sözleşmeler, Uygur döneminde özellikle devletin özel hukuk alanındaki rolünü anlamamıza da yardımcı olmaktadır. Sözleşmelerin büyük bir kısmında geçen bu cezai şartların benzer özellikler taşıması Uygur toplumunda düzenli olarak işleyen bir ceza hukuku anlayışının varlığını göstermektedir (Özyetgin 2014: 41-42).

Uygurlardaki hukuk sisteminin kaynakları günümüze kadar ulaşmamıştır. Buna rağmen sözleşmelerde hukukun dayandığı resmî kanunlarla ilgili bazı ipuçlarını tespit etmek mümkündür. Sözleşmelerde geçen *yasa-takı kıyınka tegir men* “yasadaki cezaya razıyım”, *yasa-takı kın-ka tegsünler* “yasadaki cezaya çarptırılırsınlar”, *bitig yosunca* “sözleşme yasına göre” gibi ibareler anayasa niteliğinde bir yasanın varlığına işaret etmektedir (Özyetgin 2014: 42).

Uygur sivil belgelerinde ceza uygulamalarına temel oluşturan iki kaynak vardır: Devletin başındakilerin koydukları resmî yasalar ve sözleşmelerde *él yañınca* “il (ülke) kanuna göre” şeklinde geçen örfî yasalar (Özyetgin 2014: 43).

Eski Uygurca Eserlerde “saadet”

İslâm düşünürleri kâinatın her alanında bir düzenin var olduğunu kabul etmişler ve bu düzenin medeni varlıklar sayılan insanların birbirleri arasındaki ilişkilerde de aramışlardır. Buna göre sosyal hayat, bireyler arasında ortak münasebetler kurulmasıyla gerçekleşir. Cemiyet yapısının oluşması ve sağlıklı bir şekilde işle-

yebilmesi için bu münasebetlerin, *kanun* (sünnet, şeriat/Budizm’de dharma) ve *adâlet* ilkelerine uygun bir şekilde düzenlenmesi gerekir. Bu durum bir kanun koyucunun ve adâleti icra edecek kurumların varlığını gerektirir. İbn Sînâ’ya göre evrenin düzenini sağlayan “ilk inâyet”, toplum düzeninin sağlanabilmesi için adâleti gerçekleştirecek “sâlih bir insan”ın varlığını, böylece hayırlı bir sosyal düzenin kurulmasını mümkün kılmıştır (Çağrı 1988: 342).

Eski Uygur Türkçesi metinlerinde de gerek devletin sağlam temeller üzerine oturtulması, gerekse adaletin sağlanması *saadete* özellikle Tanrı ve dharma saadetine ulaşmış canlılarla mümkün olabilmıştır. *Saadet* hem bu iki kavramı beslemiş hem de bu iki kavramın tam manası ile işlemeyle kendini daha da canlandırmıştır.

Saâdet “kısmetli ve talihli olmak, uğurlu gelmek” anlamındaki *sa’d* kökünden türemiştir. Bu kelime kısaca “talih, uğur, bereket” kelimeleriyle karşılanmaktadır. *Saadetin* bakış açısına göre değişebileceğini belirten Aristo, bu kavramı insanın ulaşmak istediği en son amaç kabul etmektedir. Hastaya göre mutluluk ve sağlık, fakire göre zenginlik ulaşmak istenen en son amaç olabilir. Bununla birlikte maddi hazlar duyulara hitap ettiğinden farklılıklar arz edebilir ve bunlar en son amaç olmamalıdır. İnsan akıl sahibi bir varlıktır ve ne kadar makul ise o kadar mutlu olacaktır. Bundan dolayı mutluluk ruhun akla uygun davranışı ya da ruhun fazilete uygun herhangi bir davranışıdır. Çünkü insanın bütün değerli faaliyetlerinin iki kaynağından biri fazilet, diğeri akıldır. Diğer canlılarda bulunmayan akıl, insana ait bir özellik olarak düşünüldüğünden yaşanması mümkün olan en mutlu hayat düşünce ve idrak hayatıdır. Düşünce hayatı şehvet, öfke gibi kötülük kaynağı duygular tarafından kirletilmesi mümkün olmayan bir hayattır. Aklını en iyi biçimde kullanan ve kendini tamamen düşünceye veren kimse filozof olduğuna göre en mükemmel mutluluğa filozoflar sahiptir (Çağrı 2008: 319).

Eski Uygur Türkçesi metinlerinde *esen*, *esenlik*, *esenlülüg*, *ênç*, *ênçlik*, *ênçgölüg*, *ênçkü*, *êlinçü*, *kıvlig*, *kut*, *kutlug*, *meñi*, *meñilig*, *ögrünç*, *ögrünçü*, *ögrünçlüg*, *ögrünçölüg*, *sevinç*, *tınç*, *utlı*; *edgölüg* *kutlug*, *edgölüg meñilig*, *esenjü ögrünçü*, *ênçlik esenlik*, *ênçgölüg esenlülüg*, *ênçkü meñi*, *ênçkü esenjü*, *ênç tınç*, *ênç meñilig*, *ênç meñi*, *ênç ênçgölüg*, *ênç esen*, *kut buyan*, *kutul- mantıl-*, *kutlug ülüglüg*, *kutlug kıvlig*, *kutad- asıl-*, *kut ülüg*, *kut kıv*, *küçlüg kutlug*, *meñi*

ögrünçü, meñilig toñalıg ögrünçlüg sevinçlig, meñile- ilinçüle-, meñi toña, meñi ilinçü, ögrünç sevinç, meñi ögrünçü, ögrünçün meñin, ögrünçlüg meñilig, ögirdür-sevintür-, ögir- sevin-, sevinç ögrünç, sevinçlig ögrünçülüg, sevinç utlı kelime ve kelime grupları ile yer alan saadet Aristocu anlayışın bir benzeri olarak kendini göstermektedir. Bu belgelerde mükemmel mutluluk Buda saadeti'dir.

ötrü olar terk ödün sansartakı togmak ölmeklig tod tolvi açığ emgeklerintin ozup kutrulup teşesizin yég üstünki burhanlar edgüsiñe tegdeçi bolurlar (Kaya 1994: 23-24 ^{38-39/22-23-1-4}) “Onlar hızlı bir şekilde *Samsāra*’daki doğumlu, ölümlü (her) sefil₂ acının verdiği sıkıntıdan kurtulup₂ eşsiz, üstün₂ Buda saadetine ulaşırlar.”

inçe kaltı büğü biliglig burhanlar nirvanka kirü yarlıkamış-larında kên kut kolunmaklıg erksinmekleri küçinte adruk adruk adınlarka asıg tusulug ulug iş küdüglerig tükel bütürü yarlıkamakları neteg erser ançulayu ok nom kértünün kértüsi kértüde kértü bilge bilig küçinte erkinçe tapınça adıra işlegülük iş küdügke tükellig bolmak yme antag ok tétir (Kaya 1994: 88-89 ^{51-52/14-22-1-3}) “Böylece bilge₂ Budalar Nirvāna’ya girmeyi vazettikten sonra saadet isteklerinin artmasıyla ayrı ayrı başkalarına faydalı₂ olacak büyük işleri₂ tamamıyla bitirip vazetme sonucunda kanun gerçeğin gerçeği ve gerçek doğru bilgi₂ sayesinde işlenecek ve iş güç tam olarak yapılacaktır.” (Tokyürek 2019: 62).

ol buyan küçinte üstün teñri yerinte altın yalañuk etözünite köñülteki teg meñi toña teginip keniñe burhan kutnılg kölüg üze nirvanlıg konuklukta konar “o sevap sayesinde üstte tanrı yerinde, altta insan bedeninde, gönlünden geçirdiği saadete erişip, sonrasında Buda saadetinden ibaret taşıtla sonsuz huzurdan oluşan konukluğa konar” (S. Şen 2002: 193).

Metinlerde birbirinden farklı pek çok kelime ile karşılanan saadet/mutluluk kavramı Türkçenin hemen her döneminde bu anlamıyla yer alan “kut” kelimesidir. “kut” Türk dilinin en eski kelimelerindendir. Aynı zamanda geçmişten günümüze *töre/kanun* ve *él/devlet* kavramları ile hep yan yana kullanılmış kelimemizdir.

teñridem kut buyan utmak yeğedmek kentün ormanı “ilahi saadet ve üstünlük kendiliğinden yerleşti” (S. Şen 2002: 179).

bo barça teñri élig kutunıñ iduk kutı kıvı üze bütmiş iş küdük tétir

“bu, bütünüyle yüce hükümdar hazretlerinin kutsal kutı sayesinde tamamlanmış iş güçtür” (Ölmez 1994: 66₁₄₃₆₋₁₄₃₈).

tëgin kutı ülügi üçün adasız tudasız kaç kün içinte erdinilig otrogka tegdiler “prensın kutu ve talihi sayesinde tehlikesiz ve engelsiz olarak birkaç gün içinde mücevher adasına eriştiler” (Hamilton 1998: 27_{XXXIII}).

bitig okıp iş işleser yëtiñç uguşka tegi alku kutadur asılır “kitap okuyup iş işlese, yedi sülalesine dek bütünüyle saadet bulup payidar olur” (Bang-Gabain-Arat 1934: 130₃₃₀₋₃₀₁).

koşar koşar buyanlığ yëti erdinilig kut tagda kutlug kıvılg vaçirazan vajirliğ örgünnüñ kutulu mantılu turur (Kaya 1994: 350_{681/6-8}) “Sayısız sevaplı, yedi mücevherli saadet dağında, kutlu elmas işlemeli tahtıyla (etrafını) mutlu ederek durur”.

Eski Uygur Türkçesi metinlerinde *saadetin* genel olarak *kut* ile karşılandığı ve dharma/Buda'nın kaynaklık ettiği bu durum bize “kut”un hak eden kağana tanrı tarafından verilmesi geleneğini hatırlatmakta ve bu üç kavramın geçmişten günümüze birbirinin ayrılmaz bir parçası olduğunu bir kez daha hatırlatmaktadır. *Devlet-adalet-saadet* (ël-törü-kut) her zaman birbirine kaynaklık etmiş, bu durum Türk dilinin her döneminde verilen eserlere yansımıştır. Zaman zaman farklı konulara açıklık getirmek için farklı bağlamlarda kullanılan bu kavramlar bazı hikâye ve anlatılarda *kut-törü-ël* geleneğinin uzantısı olarak birlikte yer almaktadırlar.

Eski Uygurca Metinlerde Devlet-Adalet-Saadet

Eski Uygurcanın önemli eserleri arasında yer alan Altun Yaruk'un VIII. Tegzinç 20. Bölümü *ëligler hanların köni törüsün aymak* “Hükümdarların doğru kanununu söylemek” bölümü Eski Uygurlarda *devlet-adalet-saadet* konusunun tasviri gibidir.

Yirminci Bölüm, *yagız yër hañunı vasundari*'nin *t(e)ñri t(e)ñrisi burhan*'a şu şekilde bir ricada bulunması ile başlar:

... atı kötrülmiş ayagka tegimlig *t(e)ñrim birök bo yërtinçüte kayu kayu ël uluşdaki ëligler hanların köni törüsi yok erser ötrü ol ëligler hanlar <öz> ëlin uluşın uz başlagalı .. bodunun karasın ëğitgeli .. k(e)ntü öz etözlerin ıduk orunların y(a)rutu yaltritu*

tutgalı umazlar .. küsüşüm ol atı kötrülmişe ulug y(a)rlıkancıçı köñülin yügerü kılı yarlıkap .. éligler hanlarka tutguluk köni törüg él başlamak biligig körkitü y(a)rlıkgay erti .. kim bo yirtiçüdeki éligler hanlar yme anı eşidmek anı bilmek üze t(e)ñrim sizin y(a)rlığıñızça yértinçüke ulug asıg tusu kılzunlar él orunun [y]égedtürüp k(e)ntüleri éñç m[en]ilig bodun kara emgeksiz tolgaksız [bolz]unlar tęp ötünti (Çetin 2017: 335-337₁₁₂₀₋₁₁₄₁). “Adı yüce, saygıdeğer tanrım eğer bu yeryüzünde ülkedeki hükümdarların₂ doğru töresi yoksa o hükümdarlar₂ kendi ülkesini₂ ustaca yönetemez, halkı₂ doyuramaz kendi bedenlerini, kutsal mekânlarını aydınlatamazlar₂. Ey adı yüce (tanrım), büyük, şefkatli (bir) gönül yükseltmeyi buyurup hükümdarların₂ tutacağı doğru yolu, devlet yönetme bilgisini (bize) bahşediniz. Öyle ki tanrım bu yeryüzündeki hükümdarlar₂ da onu işiterek onu bilerek sizin buyruğunla yeryüzüne büyük fayda sağlasınlar. Ülkelerini iyi hâle getirip kendileri huzurlu₂, halkları₂ sıkıntısız₂ olsun tanrım.” diye arz etti.” (Çetin 2017: 335-338)

yér hatunı vasundari’nin bu ricası üzerine Buda ona şu hikâyeyi anlatarak konuya açıklık getirmek ister: *Baladivaçi* isimli büyük bir hükümdar, oğlu *Somadivaçi*’yi veliahtı olarak ilan etmeden önce ona babasının da kendisine anlattığı önemli bir devlet geleneğini aktarır. Bu gelenek *raçaşast(ı)r tégme törü bitig*’dir.

monta biziñ ilkiğe berü ulalu kelmiş ulug küçlüg m(a)habrahmi ulug ezrua t(e)ñri a[y]mış éliglerke hanlarka tutguluk raçaşast(ı)r tégme törü bitig bar “Ey oğlum *Somadivaçi*, en eskiden beri süregelmiş yüce, güçlü *Mahabrahmi Brahma* tanrının buyurduğu hükümdarların₂ uyması gereken *Rajaşastra* adlı öğretisi kitabı var.” (Çetin 2017: 338-339)

Bu kanun kitabı *raçaşast(ı)r tégme törü bitig* devletin dayanağıdır. *Baladivaçi*, *men ötrü ol raça[ş]as[t](ı)r törü [bitig]ke tayaklığın éki tümen yıl başladım* “Ben o *Rajaşastra* öğretisi kitabına dayanarak ülkeyi yirmi bin yıl yönettim.” şeklinde bu geleneğin önemini vurgular ve oğlunun da bu kanun kitabı doğrultusunda devleti yönetmesini ister. (Çetin 2017: 340). Bu kanun (**adalet**) kitabı insanoğlunu mutlu etmek, onun **saadetini** sağlamak için, yeryüzündeki şüpheyi ortadan kaldırmak, bütün günahlara son vermek içindir (Çetin 2017: 342).

Söylev, bu kanunun uygulanmadığı ya da dikkate alınmadığında karşılaşılan durum izah edilerek devam ettirilir. Hükümdar devlete ve ülkeye hâkim olmalıdır. Ülke içindeki vatandaşların günah işlemelerine boş vermesi hatta uykuya dalmış gibi devlet işleri ile meşgul olmaması kabul edilemez. Doğru kanun doğrultusunda hareket etmesi, bütün iyi kanunlar doğrultusunda temiz bir şekilde (devleti) derleyip toparlaması gerekir. Eğer kötülükleri görüp de müdahale etmez ise memleketinin içinde yalan ve hile arttıkça artar. Yine hükümdar memleketi için halkın kötü davranışlarına göz yumarsa tanrıların muhabbetini kaybeder. Böylece devletin kanunu daha da bozulur, kanun bozuldukça insanlar arasında yalan, hile ve kötülük daha da yayılmaya ve memleket daha da bozulmaya başlar (bk. Kaya 1994 ve Çetin 2017).

Hükümdarlar saraylarında oturup doğru kanunu bir tarafa bırakarak bozulmuş, tahrif edilmiş kanun ile halkı yönetirlerse tanrılar bir araya gelerek bu hükümdarlara lanet okuyarak “Bu hükümdarlar kanunsuz iş yaptılar, kötü (liyakatsiz) kişileri (devletin) içine alarak onları yakınlarında tuttular. Bu hükümdarların iktidarı uzun bir iktidar olmaz.” diye konuşurlar. Tanrıların bu şekilde lanet okumaları ile o ülke tahrip olup ortadan kalkar (bk. Kaya 1994 ve Çetin 2017).

Devleti doğru kanuna göre yönetmeyen hükümdarların hem ülkesini hem de halkını nasıl büyük sıkıntılara soktuğu uzun uzun anlatılmaktadır. Diğer taraftan yine bu bölümde *köni nomça, köni uz törü yolinta* devleti yöneten hükümdarların ülkesi tanrıların da onları desteklemesi ile *ol el hanıg üzüksüz .. garhlar yultuzlar kuvragı .. öz yorıgınça yorıyur .. künli aylı ordular .. kolu[sın] teñin şaşurmaz .. yumşak y[el]ler yeltirer .. tüz keziğçe üdinçe özgen yağmur tökülür .. üd eyinki koluça .. tarımış ı tarıg tüş yemiş .. alku barça uz büter elte uluşta kişike .. aç kız emgek bultukmaz .. kamag t(e)ñriler kuvragı üdün üdün yevilür.. tolu tükel kolusuz .. uz orduları içinde ..* (Çetin 2017: 388-389₁₆₄₅₋₁₆₅₈) satırlarında yer aldığı gibi halkın refah içinde yaşadığı bir ülke hâlini alır.

Buda'nın *yêr hatunı vasundari*'ye Hükümdar *Baladivaçi* ile Prens *Somadivaçi* arasındaki diyaloglardan hareketle anlattığı *Raçaşastır tégme begler törüsin* “hükümdarlar kanunu” adil hükümdarların adaletle hükmettiği devletin temelidir. Adalet ile yönetilen devlet ise toplumun, halkın saadet bulduğu sistemdir.

Adaletin her yöne sirayet ettiği toplumlarda halk da hükümdar da mutludur. Bu devletlerin ömrü uzun, yöneticileri ve halkı ise “devletli ve saadetli” bir şekilde yaşarlar. Bunun aksi durumunda ise tıpkı Altı Dişli Fil hikâyesinde olduğu gibi ortada ne devlet ne adalet ne de saadet kalır.

Hikâyede Kraliçe Bhadrâ'nın kendi hırsları uğruna Altı Dişli Fil'i öldürmek için sürekli planlar yapması ve devletin başı olan hükümdar Brahmadata'yı kandırması devletin çöküşünün ilk aşamasıdır:

ötrü ol badra hatun öyre ajuntaki yavlak sakınç tıltagınta montag osu<g>lug ögretig kilti kunçuylarınış isiz yavaz sakınçın uzun turkaru br(a)hmadatê éligke yalganturur erti .. (Elmalı 2019: 58⁷¹⁻⁷⁶). “Sonra Kraliçe Bhadrâ, bir önceki varlığındaki kötü düşüncelerinden dolayı şöyle bir âdet edindi: (Kraliçe Bhadrâ), kadınlara has kötü ve şeytani düşüncelerle sürekli₂ Hükümdar Brahmadata'yı kandırıp dururdu.”

Bhadrâ'nın kişisel arzularına hizmet eden ülkede adaletin yerini korku kanunu almıştır:

anta ötrü br(a)hmadatê élig keyikçilerig okıp .. amrak kunçuy badra hatunnuş tüşemiş tülün éyin kezigçe tükel olarka sözledi .. birök meniş bo işimin bütürser sizler ulug türlüg açığ agrık bar .. bütürü umasar sizler yétinç uguşuñuzları birle yok yodun kılur m(e)n (Elmalı 2019: 60⁹²⁻⁹⁹). “Bunun üzerine Hükümdar Brahmadata avcılarını çağırdı. Sevgili Kraliçesi Bhadrâ'nın gördüğü rüyayı düzgün bir şekilde büsbütün onlara anlattı. (Onlara): “eğer benim bu işimi hallederseniz, (sizin için) çok çeşitli ödüller₂ olacak. Halledemezseniz (gelecek) yedi neslinizle birlikte sizi ortadan kaldırım” dedi (Elmalı 2019: 90⁹²⁻⁹⁹).

Devletin gücü tehlikeli ve zararlı bir güce dönüşmüştür:

ol küni bilig tıltagınta [ol küçi tülüki] bo monı teg yavlak ada birle tuşurdu (Elmalı 2019: 73²²⁵⁻²²⁶). ... O (Kraliçe Bhadrâ), kıskançlığından dolayı (elindeki) gücü₂ bu şekilde tehlikeli ve zararlı (bir şeye) dönüştürdü (Elmalı 2019: 92²²⁵⁻²²⁶).

Adaletin olmadığı, mutluluğun yerini korkunun aldığı ülkede son elbette felakettir:

“Şağdanta ölür ve Buda mertebesine ulaşır. Avcı Kraliçenin yanına dönerken, filin dişlerini taşıdığı elleri kollarından düşer ve çürüyüverir. Yeni taht yapılmıştır. Fakat Bhadrā, bu yeni tahtta oturduğunda tahtın üzerinde ölür ve cehenneme gider. Brahma-datta'nın krallığı türlü felaketlerle ve saldırılarla yıkılıp yerle bir olur.” (Elmalı 2019: 42-43).

Sonuç

İnsanlar arasında adaleti kurmak ve dolayısıyla insanların huzurunu sağlamak amacına yönelik toplumsal bir teşkilatlanma olan devlet “ël” Eski Uygurca metinlerde *kut ve törü/nom* kavramları ile yan yana yer almıştır. Bu kavramlar Budist kültürünün etkisiyle Eski Uygurca metinlerde *Teñri Burhan-nom törü (Dharma)-Burhan kuti* ile sembolleştirilmiştir. Bu metinlerin büyük bir çoğunluğu dinî metinlerdir. Halka hitap etmek, onları Buda saadetine ulaştırmak bu metinlerin en önemli amaçlarıdır. Metinler her ne kadar soyut bir Buda/Budizm ideali ortaya koysalar da öğretici metinlerindeki örnek hikâyelerde ve diğer anlatılarda günlük yaşama dair göndermeler de vardır. Sivil belgeler ise doğrudan hayata dair metinlerdir ve bu metinlerde her üç kavramın somut karşılığı doğrudan görülebilir. Gerek Budist Uygur dinî metinlerinde gerekse sivil belgelerde *devlet-adalet-saadet* kavramlarının ele alınışı Uygurların eski Türk geleneğindeki *Teñri-törü-kut* anlayışının farklı bir şekilde yansımalarıdır. Gelenek devam etmekte fakat Uygurların içine girmiş oldukları yeni kültür dairesi geleneğin tarzını değiştirmektedir. *Teñri-törü-kut* anlayışı Budist kültürden hareketle *Burhan-nom törü (Dharma)-Burhan kuti* anlayışı ile varlığını devam ettirmiştir.

Kaynaklar

- Arat, R. R., 1987: “Eski Türk Hukuk Vesikaları”, *Makaleler*, Haz. Osman Fikri Sertkaya. Ankara: TKAE Yayınları.
- Bang, W., A. von Gabain, G. R., Rachmati, 1934: *Türkische Turfantexte VI Das buddhistische Sūtra Säkiz yükmäk*. Berlin: Verlag der Akademie der Wissenschaften.
- Caferoğlu, A., 1934: “Uygurlarda Hukuk ve Maliye İstılahları”. *Türkiyat Mecmuası*, S. 4, s. 1-43.
- Çağrııcı, M., 1988: “Adalet” *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 1, İstanbul, Yıl: 1988, s. 341-343.
- Çağrııcı, M., 2008: “Saadet” *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 35, İstanbul, Yıl: 1988, s. 319-322.
- Çetin, E., 2017: *Altun Yaruk Sekizinci Kitap. Berlin Bilimler Akademisindeki Metin Parçaları, Karşılaştırmalı Metin, Açıklamalar, Dizin*, Adana: Karahan Kitabevi.
- Davutoğlu, A., 1994: “Devlet”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 9, İstanbul, Yıl: 1994, s. 240-241.
- Elmalı, M., 2019: *Eski Uygurca Altı Dişli Fil Hikayesi*, Ankara: TDK Yayınları.
- Golden, B. P., 2002: *Türk Halkları Tarihine Giriş*, Çev. Osman Karatay, Ankara: KaraM Yayınları.
- Hamilton, J. R., 1998: Çev. Vedat Köken, *Dunhuang Mağarasında Bulunmuş Buddhacılığa İlişkin Uygurca El Yazması İyi ve Kötü Prens Öyküsü*, Ankara: TDK Yayınları.
- İzgi, Ö., 1986: *Kutluk Bilge Kül Kağan- Böğü Kağan ve Uygurlar*, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- Kaya, C., 1994: *Uygurca Altun Yaruk Giriş*, Metin ve Dizin, Ankara: TDK Yayınları.
- Köseoğlu, N., 1997: *Devlet-Eski Türkler’de, İslam’da ve Osmanlı’da*, İstanbul: Ötüken Yayınları.
- Ögel, B., 1982: *Türklerde Devlet Anlayışı (13. Yüzyıl Sonlarına Kadar)*, Ankara: Başbakanlık Basımevi.
- Ölmez, M., 1994: *Hsüan-Tsang’ın Eski Uygurca Yaşamöyküsü VI. Bölüm*, Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara.

- Ölmez, M., 2017: *Köktürkçe ve Eski Uygurca Dersleri*, İstanbul: Kesit Yayınları.
- Özyetgin, A. M., 2014: *İslam Öncesi Uygurlarda Toprak Hukuku*, İstanbul: Ötüken Yayınları.
- Şen, A., 2004: *Uigurische Sprachdenkmäler'den Seçme Uygur Hukuk Belgeleri*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul.
- Şen, S., 2002: *Eski Uygur Türkçesinde İkilemeler*, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Samsun.
- Şen, S., 2007: *Orhun, Uygur ve Karahanlı Metinlerindeki Meslekler Bağlamında Eski Türk Kültürü*, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Samsun.
- TDK Güncel Türkçe Sözlük <https://sozluk.gov.tr>
- Tekin, Ş., 1976: *Uygurca Metinler II Maytrisimit Burkancuların Mehdisi Maiterya ile Buluşma Uygurca İptidaî Bir Dram*, Ankara, Sevinç Matbaası.
- Tekin, Ş., 1980: *Maitrisimit Nom Bitig, Die uigurische Übersetzung eines Werkes der Buddhistischen Vaibhasika-Schule, 1. Teil: Transliteration, Übersetzung, Anmerkungen*. Berlin: Akademie der DDR. Zentralinstitut für alte Geschichte und Archäologie. (Schriften zur Geschichte und Kultur des Alten Orients. Berliner Turfantexte. 9).
- Tokyürek, H., 2018: *Altun Yaruk Sudur IV (Karşılaştırmalı Metin Yayını)*. Tegzinç, Ankara: TDK Yayınları.
- Tokyürek, H., 2019: *Eski Uygur Türkçesinde Budizm ve Manihaizm Terimleri*, Ankara: TDK Yayınları.
- Zieme, P., 2000: *Vimalakirtinirdesasutra. Edition alttürkischer Übersetzungen nach Handschriftfragmenten von Berlin und Kyoto*, Berlin: Berlin-Brandenburgische Akademienvorhaben Turfanforschung, (Berliner Turfan Texte 20).